

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 57, Kasım 2017, s. 576-590

Yayın Geliř Tarihi / Article Arrival Date

04.10.2017

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

13.11.2017

Arř. Gör. Ali Gökhan GÖLÇEK

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Mali İktisat ABD
aligokhangolcek@gmail.com

Öğr. Gör. Mustafa Alpin GÜLŞEN

Akdeniz Üniversitesi, Kumluca Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık
Bölümü, Maliye Programı
m.alpingulsen@gmail.com

İBN HALDUN VE SERBEST PİYASA FİKRİ: İBN TEYMİYYE VE GAZALİ'DEN KANITLAR¹

Öz

Günümüz İslam topluluklarında tercih edilen makroekonomi politikalarının, özellikle erken dönem İslam topluluklarında ortaya çıkan modern İslami iktisat anlayışının oldukça gerisinde olduğu düşünülmektedir. Bu anlayış, ağırlıklı olarak piyasada belirlenen fiyat sinyallerine göre arz ve talebin oluşmasını önermekte; pazarda bu sinyal mekanizmasını bozan bir durum ortaya çıkması halinde ise, kamu kesiminin düzenleyici ve denetleyici rolüne vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede İbn Haldun'un iktisadi görüşlerinin temelini bireysel özgürlük, mülkiyet ve adalet kavramları oluşturmaktadır. Bununla birlikte, yazmış olduğu Mukaddime adlı eserinde devlet mefhumundan yola çıkarak serbest piyasaya ilişkin birtakım tespitlerde bulunmuştur. İbn Haldun eserinde, devlet analizi yapmasına rağmen, kamu kesiminin tüm gücü elinde bulundurmasına karşı çıkmış, devleti dengeleyecek mekanizmanın piyasa ekonomisi olacağını ifade etmiştir. Bu görüşüyle İbn Haldun, İbn Teymiyye'den kesin bir şekilde ayrılırken; Gazali'yle nispeten benzerlik göstermektedir. Çalışmanın konusunu oluşturan ve dönemin etkili fikir insanlarından olan Gazali, İbn Teymiyye ve İbn Haldun'un, üç farklı iktisadi görüşü temsil ettiği ve çalışmanın özgün yanını bu üç İslam düşünürünün serbest piyasaya ilişkin görüşlerinin

¹ Bu makale, 19-21 Mayıs 2017 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen IV. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

oluşturduğu düşünülmektedir. Çalışmada günümüz İslam devletlerine, erken dönem İslami iktisat fikirlerinin ışık tutması hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: İbn Haldun, Gazali, İbn Teymiyye, Serbest Piyasa.

IBN KHALDUN AND FREE MARKET OPINION: EVIDENCE FROM IBN TAYMIYYAH AND GHAZALI

Abstract

Macroeconomic policies preferred in today's Islamic communities are thought to be far behind modern Islamic approach of economics, especially appeared in early Islamic communities. This approach, suggests generation of supply and demand according to price signals mainly determined in the market and emphasizes the regulatory and supervisory role of public sector, in the event of a situation that ruins this signaling mechanism in the market. In this context, the concepts of individual freedom, property and justice form the basis of Ibn Khaldun's economic views. In his work called Muqaddimah, Ibn Khaldun made some observations related to free market on the basis of the state concept. In his work, although he analyzed the state, he opposed the public sector's possession of all the power and expressed that the mechanism to balance the state would be the market economy. With this opinion, Ibn Khaldun relatively shows similarity with Ghazali, while he clearly differs from Ibn Taymiyyah. In this context, it is thought that Ghazali, Ibn Taymiyya and Ibn Khaldun, who were influential intellectuals of the period, represented three different economic views. This study aims that early Islamic economic opinions shed light on today's Islamic states.

Keywords: Ibn Khaldun, Ghazali, Ibn Taymiyyah, Free Market.

GİRİŞ

Yazarlar, şairler, sosyal bilimciler ister istemez yaşamlarından izleri eserlerine taşırlar, yaşadıkları tecrübeler onlara bir bakış açısı kazandırır ve dünyaya bu gözle bakarlar. Bu nedenle onlara dair kaleme alınacak yazılarda az da olsa onların hayatından kesitlere, yaşadıkları dönemin dünyasına, çevresel ve tarihsel faktörlere dikkat etmek gerekir. Tarihte çoğu filozof, eserlerinde yaşadığı dönemi ve dönemin şartları yansıtmıştır. Bilindiği üzere, çoğu filozofun en büyük sermayesi yaşamı ve gözlemleridir. Bu çerçevede İbn Haldun'un kaleme aldığı Mukaddime adlı eseri doğru anlamak için Haldun'un yaşamının bir rosetta taşı² görevi üstlendiği görülür. İbn Haldun, Mukaddimesinde yaşadığı zamanın doğrularını, mantık ve gözlem yeteneği ile harmanlayarak ortaya koymuştur.

Tarihte İbn Haldun'un bu denli önemli bir düşünür olarak kabul edilmesi, aslında onun ortaya koyduğu görüşlerin zamanının ötesinde doğrulanmasından kaynaklanmaktadır. Hal-

² Rosetta taşı veya bilinen adıyla Reşit taşı, 1798-1801 yılları arasında Fransa'nın Napolyon önderliğinde yaptığı Mısır Seferi döneminde tesadüfen bir Fransız askerinin bulduğu taş parçası olarak bilinmektedir. Taşın üzerinde farklı alfabelerle yazılmış metinlerin yer aldığı görülmüştür. Taşıdığı önem daha sonraları ortaya çıkmış ve antik döneme ait bir yazı sistemi olan hiyeroglifler bu taş ile çözülmüştür. Ayrıntılı bilgi için; Ray, J. (2012). *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*. Cambridge: Harvard University Press.

dun'dan sonra gelen pek çok düşünür, bilim insanı veya araştırmacı bilerek ya da bilmeyerek onun düşüncelerini tekrar etmiştir. Örneğin, toplumsal işbölümünü Adam Smith'ten, emek-değer teorisini David Ricardo'dan, nüfus teorisini Malthus'tan, emeğin önemini Karl Marx'tan, maddenin cansızlıktan canlılığa evrimini Charles Darwin'den, devlet ve yönetenin önemini Machiavelli ve Montesquieu'den yüzyıllar önce eseri Mukaddime'de ortaya koymuştur (Dursun ve Hassan, 2012: 20-21; Islahi, 2005: 25-26; Köktaş ve Gölçek, 2016: 53; Tannenbaum, 2012: 9).

On dördüncü yüzyılda yaşamış olan İbn Haldun, özellikle iktisadi ve sosyolojik tespitleriyle dönemin İslam düşünürlerinden farklı bir konumda yer almıştır. Haldun gelişmiş bir medeniyetin içinde doğmuş ve iyi bir eğitim almıştır. Antik Yunan düşünürlerinin eserlerine ve İslam toplumunun ürettiği eserlere ulaşma imkânı bulmuştur. Ama ortaya koyduğu eserler ve bu eserlerde izlediği yöntemler, geliştirdiği metodoloji, olaylara getirdiği tarihsel bakış açısı onu çağının ötesine taşımıştır. Özellikle Orta Çağ İslam coğrafyasında, düşünürler sadece şer'i buyrukları dikkate almamış, Kur'an'ın yanında Sokrates'i, Aristoteles'i Eflatun'u ve hatta pek çok Batı âlimini okuma fırsatı bulmuşlardır

İbn Haldun, H. 732 / M. 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiş ve yirmili yaşlarına kadar da Tunus'ta yaşamıştır. Daha sonraları Cezayir, Fas, Mısır ve Endülüs coğrafyasını dolaşmış ve gözlemlerde bulunmuştur. Çalışmanın konusunu oluşturan diğer İslam düşünürlerinden İbn Teymiyye ise, H. 656 / M. 1257 yılında şu anki Şanlıurfa-Harran şehrinde dünyaya gelmiştir. Yedi yaşına geldiğinde ailesi, artan Moğol tehdidi nedeniyle Şam'a geçmek zorunda kalmıştır (Ambon, 2015: 187). İbn Teymiyye de tıpkı İbn Haldun gibi, entelektüel birikimi olan soylu bir ailede büyümüştür. Bu durum onların temel eserlere kolaylıkla erişebilmesini kolaylaştırmıştır. Gazali ise, bahsi geçen iki düşünürden yaklaşık iki asır önce H. 450 / M. 1058 yılında Hırsan'ın Tus şehrinde doğmuştur. Yaşadığı dönemde Abbasi halifelerinin siyasi nüfuz bakımından sönük olduğu, hilafet merkezi olan Bağdat'ta dahi pek çok karışıklık olduğu bilinmektedir (Gazzali, 1972: 9).

Farklı dönemlerde yaşayan bu üç İslam düşünürü, sadece dini öğretilerle ilgilenmemiş, yaşadıkları dönemin bir aynası olarak tüm sosyoekonomik ve sosyolojik olayların da gözlemcisi olmuşlardır. Bu bağlamda çalışmanın konusunu oluşturan, erken dönem İslam topluluklarında serbest piyasa fikri noktasında söz konusu düşünürlerin fikirleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde İbn Haldun ve eseri Mukaddime özelinde İslam coğrafyasında piyasa ekonomisinin nasıl işlediği ve devletin bu sisteme ne ölçüde müdahil olduğu özgürlük, mülkiyet ve adalet kavramları bağlamında ele alınacaktır. İkinci bölümde ise, İbn Haldun'un ortaya koyduğu bu fikirlerin ondan önceki İslam düşünürlerindeki yansımaları tespit edilerek, ortak noktaları ve ayrıştıkları konular irdelenmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak söz konusu çalışmada günümüz İslam devletlerine, erken dönem İslami iktisat fikirlerinin ışık tutması hedeflenmektedir.

1. İbn Haldun, Mukaddime ve Ekonomi

Haldun'un yaşadığı dönemde İslam medeniyeti gerilemeye başlamış ve hatta ilerleyen dönemde çökmeye yüz tutmuştur. İbn Haldun'un eseri olan Mukaddime (1998)'yi en son olarak Türkçe yazına sunan Süleyman Uludağ³, kitabın başında yer verdiği İbn Haldun ile ilgili bö-

³ Mukaddime'nin Türkçe çevirilerine bakıldığında ilk olarak 1730 yılında III. Ahmet döneminde Pirizade Ahmet Sahip tarafından çevrildiği bilinmektedir. Pirizade Ahmet Bey, Mukaddime 'nin sadece ilk beş bölümünü çevirmiş, sonuncu bölümünün çevrilmesi ise ünlü Osmanlı tarihçisi ve siyasetçisi Ahmet Cevdet Paşa'ya kalmıştır. Cumhuriyet Döneminde ise Zakir Kadiri Ugan, ilk olarak eseri çevirmiştir. Bununla birlikte Turan Dursun da eserin birinci cildini

lümde, yaşadığı dönemi özetlemiştir. Kitapta yer alan bilgilere göre, Avrupa medeniyetleri ise bu dönemde canlanmaya ve kuvvetlenmeye başlamıştır. Onun yaşadığı çağda Endülüs'ün az bir kısmı hariç büyük bölümü Hıristiyanların istilasına uğramıştır. Geriye kalan topraklardaki emirliklerde de iç karışıklıklar ve düzensizlik mevcuttur. Bu dönemde Mısır'da Memlûklüler, Anadolu'da Selçuklu Beylikleri ve Osmanlı Devleti hüküm sürüyordu. Doğuda ise Timur tüm toprakları fethederek büyük bir devlet kurmuştu (Haldun, 2007a: 16-17). Böyle bir dönemde yaşayan Haldun, çevresini gözlemleyerek sosyolojik tespitlerde bulunmuş ve bu tespitleri eseri Mukaddime'de yorumlayarak çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır.

Özünde İbn Haldun Mukaddimesinde ekonomik ilişkilere dayanan sosyal ve siyasal nitelikte bir doktrin oluşturmuştur denilebilir (Hassan, 2015: 15). Bu cihetle İbn Haldun, eserinde birtakım tespitlerde bulunurken kullandığı bazı kavramlar dikkat çekmektedir. Söz konusu kavramların günümüz diline aktarılmasında zorluklar yaşanmıştır. Örneğin, bunlardan en önemlisi devlet ve topluma ilişkin yorumlamalarında sıkça kullandığı “*asabiyyet*” kavramı olmuştur. Süleyman Uludağ ve Zakir Kadiri Ugan bu kavramı tercüme etmeden aslında olduğu gibi kullanmıştır. Rosenthal⁴ ise “*solidarity*” (dayanışma) ve “*striking power*” (dikkat çekici güç) olarak çevirmiştir. Bununla birlikte pek çok farklı terim de bu kavramı açıklamak için kullanılmıştır. Bunlardan bazıları; milliyetçilik fikri, dayanışma ruhu, grup dayanışması, topluluk duygusu, aidiyet hissiyatı vb. kullanımları da mevcuttur. Ancak en doğru anlamı, kavramın sahibi olan İbn Haldun, Mukaddime'de şöyle açıklamaktadır: “(...) *düşmanların saldırısından korunmak ve saldıranları kovmak, istilaları engellemek ve servet kazanmak, kişilerin bir araya toplanması ile olur ve buna asabiyyet adı verilir*” (Haldun, 2007a: 323).

Mukaddime'de önemli bir yapı taşı olan asabiyyet kavramı, aslında devletlerin oluşumunda da hayati öneme sahiptir. İbn Haldun bu durumu “(...) *asabiyyetin sonuç ve amacının devlet kurmak olduğu bilinmektedir*” (Haldun, 2007a: 325-345) ifadesiyle vurgular, ancak her asabiyyet sahibinin devlet kurma kudretine nail olamayacağını, toplumu yönlendirmeyi ve kendisine boğun eğdirmeyi başaran ve vergi toplayabilen kişilerin hükümdar olabileceğini de hemen sonrasında eklemektedir. Bu noktada asabiyyetin hem devlet hem de hükümdarlık için ne kadar önemli bir olgu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Haldun, toplumu gözlemlerken, tespitlerini iki topluluk üzerinden yola çıkarak yapmıştır. Bunlar Mukaddime'de “*bedeviler*” ve “*hadariler*” olarak geçmektedir.

İbn Haldun bu ayrımı yaparken aslında doğa durumunu⁵ dikkate almış ve Hobbes⁶ ve Rousseau⁷’dan farklı olarak, insan doğasının temelinde asabiyyetin olduğunu söylemiştir. Öyle ki

çevirmiştir, ancak bu çeviri akademik yazında çok tercih edilmemiştir. Son olarak eseri Süleyman Uludağ, Mukaddime ‘yi Türkçeye kazandırmıştır. Mukaddime’nin çevirileri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için lütfen bkz: Kırbasoğlu, M. H. (1986). Mukaddime’ye Yazılan Giriş Bir İntihal Mi?. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 399-414.

⁴ Mukaddime’nin İngilizce çevirisi yapan Alman oryantalist Franz Rosenthal (1914-2003), Mukaddime’nin çevirisini *The Muqaddimah: An Introduction to History* adıyla ilk olarak 1969 yılında yayımlamıştır.

⁵ Doğa durumu veya doğa düzeni kavramı, literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Zira devletin ortaya çıkışında ve devlet mefhumunun ne ölçüde gerekli olduğu bu kavram üzerinden açıklanmaktadır. Genellikle doğa durumu denildiğinde ilk akla gelen düşünürler, Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau olmuştur.

⁶ T. Hobbes’un fikirlerinin altında genellikle korku imgesi yer almıştır. Bir nevi insanların güvenilebileceği tek duygunun korku olduğunu savunur ve bu doğrultuda da doğa düzeninde savaş ve kaosun var olduğunu ileri sürer. O’na göre bu durum “*homo homini lupus*” yani “*insan, insanın kurdudur*” sözüyle ifade edilebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için, Hobbes, T. (2016). *Leviathan* (Çev. S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

O'na göre, insan toplumsal bağlarıyla ancak insan olabilir. Dolayısıyla Haldun'un doğa düzeninde ve medeniyetinde aslında iki farklı toplum biçimi yer almaktadır. Buna göre bedevi adını verdiği göçebe kabile üyeleri, devlet kurma kudretine sahip toplum olarak dikkat çekmektedir. Zira bedevilerin aralarındaki asabiyyet duygusu hadarilere nazaran daha güçlü olmuştur.

Devletin ortaya çıkışında Haldun, bedevi topluma kurucu rolü asabiyyet ruhunun güçlü oluşmasından dolayı vermektedir. Görüldüğü üzere İbn Haldun'un çoğu görüşünün temelinde salt siyasi ya da sosyal bir kavram olarak nitelendirilemeyecek asabiyyet kavramı yer almaktadır (Lacoste, 2012: 117). Aslında bedevi toplumların çöl yaşamında özgür bir şekilde yaşayan ilkel topluluklar olduğunu, ancak aralarındaki asabiyyet duygusu nedeniyle iç ve dış tehditlere karşı birlik içerisinde hareket ettiklerini eserinde vurgulayan İbn Haldun, asabiyyeti ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki "nesep" yani soy asabiyyeti, diğeri ise "sebeb" asabiyyetidir (Haldun, 2007a: 99-100). Nesep asabiyyetinde aynı soydan gelmek ve soydaş olmak yeterli olmakla birlikte, devlet kurmak için sadece nesep asabiyyetinin varlığı yeterlidir. Ancak devlet kurulduktan sonra işleyebilmesi için başka bir ruha daha ihtiyaç duyulmaktadır, o da sebeb asabiyyetidir. Sebeb asabiyyeti, ortak ideolojinin oluşturduğu birlik duygusu olarak açıklanabilmektedir. Özetle, devleti kuran bedevilerde nesep asabiyyeti kuvvetliken, devletin kurulmasıyla yerleşik hayata geçip hadari olan toplumlarda ise sebeb asabiyyeti görülmektedir. Ancak devleti kurulması için asabiyyet tek başına yeterli değildir. Haldun'un umran adını verdiği, insanların dünyanın insan yaşayabilecek bölgelerinde cemiyetler halinde yaşamaları ve yeryüzünü imar etmeleri anlamına gelen ilim de devleti kurmak için gerekli şartlar arasında yer almaktadır. Toplumsal hayatın oluşması ve örgütlenmesi noktasında umran ilmi son derece önemlidir (Arslan, 2014: 76). İbn Haldun'a göre umran, bir bütün olarak tüm dünyadaki medeniyetleri kapsayan bir kavram olarak da görülebilir.

Haldun, insani faaliyetler sonucu bir mekânın veya bölgenin iyi ve kullanışlı hale gelmesini, bayındır ve refah olmasını yani bir nevi uygarlığın gelmesini umran bilimi ile açıklamaktadır. Daha anlaşılır bir ifade ile asabiyyet duygusu güçlü olan insanlar bir araya gelerek bir şehir veya kasaba kurması durumunda, oranın canlı, hareketli, iktisadi ve siyasi anlamda güçlü ve ilmi faaliyetlerin de sorunsuz bir şekilde devam etmesi halinde, bu durumun umranın kurulması, gelişmesi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Buradan hareketle umran kavramının özünde uygarlık anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Haldun'a göre iki farklı toplum formu olduğundan, iki farklı da umrandan söz edilmesi gerekmektedir. Bunlar bedevi umran ve hadari umrandır (Durak ve Tortuk, 2016: 357). Haldun bu ayrıma giderken aslında bedevi yaşamdaki basit yaşamdan, hadari toplumundaki karmaşıklığa geçişi göstermek amacıyla yaptığı düşünülebilir. Özünde umran, bedevilikten hadariliğe, çöl ve orman hayatından köşk ve saray hayatına evrimi ifade etmektedir. Mukaddime bu değişim şöyle geçmektedir: "(...) kazanç ve refah itibariyle bedevilerin ahvali son haddine ulaşınca, beşer tabiatında olan rahata, sükûna ve huzura meyletmekte, bunun için şehirlere ve

⁷ J. J. Rousseau, Hobbes ve pek çok filozoftan farklı olarak doğa durumunun tam olarak bilinemediğini vurgulayarak, insan ruhu üzerinden bu düzeni açıklamaya çalışmıştır. Hobbes'un doğa durumundaki insanların açgözlü ve bencil olma varsayımı, Rousseau'da görülmemektedir. O'na göre insan özgürdür ve doğa durumunda bir eşitlik söz konusudur. Dolayısıyla herhangi bir eşitsizlik durumunda insanlar kötülüğü seçebilmektedir. Bu durumda da aklını kullanan özgür insan, kendi doğasının aslında vahşi olduğunu düşünüp, onu kontrol altında tutabilecek bir üst yapıya ihtiyaç duyacaktır. Dolayısıyla insanların akıllarını kullanarak bir toplumsal sözleşme imzalamaları sonucu bir güvenlik unsuru olarak devleti kurdukları varsayımı Rousseau'da kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için, Rousseau, J.J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (Çev. R. N. İleri). İstanbul: Say Yayınları; Rousseau, J.J. (2016). *Toplum Sözleşmesi* (Çev. V. Günyol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

kasabalara inmekte, burada yerleşen (medeni ve hadari) halk haline gelmektedirler” (Haldun, 2007b: 630).

Umranın kurulması ve gelişmesi aşamalarının her birinde asabiyyet kavramı çok açık bir şekilde görülmektedir. Zira asabiyyet kolektif davranışı gerektiren bir olgudur ve asabiyyetin amacı umranı ya da diğer bir deyişle devleti kurmaktır (Falay, 1978: 18). Devletin kurulmasıyla birlikte umranın kurumları da oluşmaya başlamaktadır. Bu durum aslında yerleşik hayatın bir sonucudur. Umranın kurumları olarak, sanat, ilim, iktisat, din vs. gibi kavramları saymak mümkündür. Çalışmanın odağı iktisat olduğundan dolayı, daha çok İbn Haldun'un iktisadi düşünceleri Mukaddime özelinde örneklerle açıklanacaktır.

Devletin kurulmasıyla hadariliğe geçilmekte ve toplumsal hayat, belirli düzenler içerisinde inşa edilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu aşamaya kadar asabiyyet kavramı önemini korumaktadır. İbn Haldun'un düşünce yapısının temel hareket noktasının toplum olduğu bilinmekle birlikte, eseri Mukaddime'de toplumsal işbölümüne de sıkça değinilmektedir. Zaten İbn Haldun bedevi ve hadari toplulukları ayırırken de temel kıstası iktisadi imgeleri kullanmıştır. Bolluk, aşırı üretim, tüketim, işbölümü gibi kavramlar ancak ve ancak hadari bir toplumda mümkündür.

İbn Haldun'a göre toplumsal hayat işbölümü ile başlamaktadır. Şöyle ki, insanlar temel ihtiyaçlarını gidermek amacıyla işbölümü yapmak mecburiyetindedirler ve bu durum da iktisadi anlamda bir etkileşime yol açmaktadır. Bu durum Mukaddime'de şöyle geçmektedir:

“İnsanların yaşaması ve hayatta kalması için muhtaç olduğu gıdayı tek başına elde etmesi mümkün değildir. Bu surette mutlaka, yekdiğerinin yardımına ihtiyaç duyar. Hayatını idame ettirebilmesi için muhtaç olduğu besini elde etmesi, ancak hemcinslerinin yardımı ve iş bölümü ile gerçekleşecektir. Bu yardımlaşma suretiyle üretime ortaklık edenlerin ihtiyaçlarının kat kat fazlasını karşılayabilecek yeterli miktarda ürün elde edebileceklerdir” (Haldun, 2007a: 213).

Aslında bir nevi uygarlığın oluşması, uzmanlaşma ve işbölümü ile ortaya çıkan nitelikli işgücünün var olması ile mümkün olmuştur.

“(…) Bütün bunlara veya bir kısmına bir tek şahsın kudretinin kâfi gelmesi imkânsızdır. O halde hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin ve hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle, istihsale iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hâsıl olur” (Haldun, 2007a: 213).

Bununla birlikte yerleşik hayatın getirdiği imkânlar, diğer bedevi toplulukları da uygarlığa geçmeye sevk edecektir. Sonuç olarak şehirlerde nüfus artacak, ancak bu durum uzmanlaşma ve işbölümünün de etkisiyle emeğin verimliliğin yükselmesine sebep olacaktır. Emeğin verimliliğinin artışıyla birlikte üretimde de bir artış söz konusu olacaktır. İşte tam da bu noktada ortaya çıkan fazla üretimin, toplumun ihtiyaçlarından katbekat fazla olması durumunda, diğer topluluklarla takas etmek suretiyle dış ticaret başlayacaktır. Haldun ticarete konu olan bu durumu şöyle açıklamaktadır: *“(…) kazanç, ticarî emtiadan ve bunların bedel karşılığı olarak hazırlanmalarından temin edilir. Bu da ticarî emtianın ya muhtelif beldelere dolaştırılması veya biriktirilmesi ve onlarla ilgili olmak üzere pazarlarda büyük fiyat değişikliklerinin gözetlenmesi suretiyle olur. Buna da ticaret adı verilir”* (Haldun, 2007b: 698).

Yukarı bahsi geçen ticaretin nereye yapıldığı da Haldun için önem arz etmektedir. Zira aşırı üretime konu olan malların talep görmediği bir bölgeye sevki durumunda ticaret gerçekleşmeyecek ve toplum refahı olumsuz etkilenecektir. Bu durumu Mukaddime'de “*tüccarın ticaret metanın nakl etmesi*” başlığındaki fasılda şöyle anlatarak, bir nevi J. B. Say (1767-1832)'in dile getirdiği “*Mahreçler Kanunu*”⁸ doğrular nitelikte tespitlerde bulunmuştur:

“Ticaret hususunda basiret sahibi olan tacir, ticari eşyayı zengin-fakir, hükümdar-ahali, herkesin o mala umumi bir şekilde ihtiyaç duyduğu bir yerden başkasına nakletmez. Zira malı, orada revaç bulmaktadır. Mal nakliyatını, sadece bazılarının ona ihtiyaç duydukları bir yere tahsis ederse, metanın revaç bulması imkânsız hale gelebilir. Çünkü mahdut sayıdaki bu kişiler, ortaya çıkan birtakım engeller sebebiyle o malı satın alma güçlüğü ile karşılaşabilir. Bu yüzden pazarına kesat gelir. (...) Aynı şekilde uzak mesafedeki memleketlerden veya yolları çok tehlikeli olan beldelerden mal nakli tüccara daha çok fayda ve daha büyük kar temin eder. (...) Çünkü bu durumda nakledilen mal, yerin uzak veya nakliyede takip edilen yolların gayet tehlikeli olması sebebiyle az ve nadir bulunur. (...) Az ve nadir bulununca fiyatları yükselir” (Haldun, 2007b: 715-716).

Aksi bir durumda da, yani söz konusu malın bol olduğu bir yere nakledilmesinde de fiyatlar düşecek ve tüccar yeterli kazancı elde edemeyecektir. İbn Haldun'un işbölümü üzerinden yola çıkarak bahsettiği bu ticari faaliyetler, kendi dönemindeki Orta Çağ Avrupası ile de benzerlik göstermektedir. Özellikle işbölümünün bir getirisi olarak ortaya çıkan nitelikli emeğin önemi sanayileşmemiş toplumlarda son derece önemli bir yer tutmuştur ve özünde halen daha tutmaktadır. Görüldüğü üzere İbn Haldun, ticarete iki farklı açıdan yaklaşmaktadır: toplumsallaşmanın bir sonucu olarak görmekle birlikte, önemli bir geçim yöntemi olarak da vurgulamaktadır. Ancak işbölümünü ve dayanışmayı reddeden, mücadele ve çekişme hırsını ön plana koyan ticarete ise son derece karşı çıkmıştır (Falay, 1978: 24). Özünde İslam dini ticareti meşru kılmış ve Hz. Muhammed “*rızkın onda dokuzu ticarettedir*” buyurmuştur. Ancak Haldun'un karşı çıktığı ticaret şekli kendi yaşadığı dönemde gördüğü haksız kazanç elde edilmesine ilişkindir. Bununla birlikte, İbn Haldun iktisadi faaliyetlerin temelinde emeğin yattığını söyleyerek;

“Kazanç ancak, onu elde etmeye yönelmek ve bunun için çalışıp gayret etmekle sağlanır. Talep edip elde etmenin farklı şekilleri olsa da, rızık için mutlaka çalışıp gayret etmek gerekir. (...) Ancak elde edilecek her kazanç ve mal için mutlaka insan tarafından ortaya konulacak bir çalışma ve gayret de gerekiyor. Çünkü elde edilecek kazanç, eğer bir mesleğin icrasıyla sağlanacaksa, bu durumda kişinin bir çalışma ve gayret ortaya koymasının gerekliliği zaten açıktır. Hayvanlardan, bitkilerden veya madenlerden sağlanacaksa, bütün bunlar için de insan emeği gerektiği ortadadır. Aksi takdirde bir ürün elde edemez ve onlardan bir yarar sağlayamaz” (Haldun, 2004: 521).

⁸ Say Kanunu olarak da bilinen Mahreçler Kanunu, Klasik iktisat ekolünün temsilcisi olan Jean-Baptiste Say tarafından geliştirilmiştir. Özellikle “her arz kendi talebini yaratır” açıklamasıyla piyasa şartlarına müdahale edilmemesi ve dış ticareti kısıtlayıcı müdahalelerden kaçınılması gerektiğini savunmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için, Say, J. B. (1971). *A Treatise on Political Economy or The Production, Distribution and Consumption of Wealth*. New York: Augustus M. Kelley.

Ancak örneğin, “(...) ekin için yağmur ve benzeri hallerde” (Haldun, 2007b:693) yani emek harcanmadan tarlanın sulanması ve bol mahsul alınması gibi hallerin, sadece sınırlı bir durum olduğunu diler getiren İbn Haldun, emeğin önemini “rızk” ve “kesb” kavramı üzerinden açıklamıştır. Emeğin karşılığı olarak kazanılan bedel rızk olarak değerlendirilirken, kesb daha çok emek dışında elde edilen kazanç olarak tanımlanmıştır:

“(...) bir insan, kendisiyle ilgili maslahatların ve ihtiyaçların hiç birinde faydalanmazsa bu durumda sahibine nazaran bu mala "rızk" ismi verilemez insanın çabası ve gücü ile mülkiyetine sahip olduğu mal "kesb" adını alır. Buna misal mirastır. Ölene nisbetle mirasa 'kesb' ismi verilir ama 'rızk' adı verilemez. Çünkü ölen bundan faydalanmamıştır, faydalanmaları halinde, varislere nazaran o mala 'rızk' adı verilir” (Haldun, 2007b: 694).

Devletin kurulması ve toplumsal yaşamın başlamasıyla ticaretin öneminin ne ölçüde olduğu yukarıda Mukaddime'den verilen örneklerle gösterilmiştir. Görüldüğü üzere ticaretin halk nezdinde kabul gördüğü, devletin ise gelir kaleminin ticaret olmadığı görülmüştür. Devletin en önemli gelir kaleminin vergiler olduğunu söyleyen İbn Haldun, devletin kurulmasıyla birlikte devletin başında bulunan hükümdarın kılıçtan el çekmesi ve vergilere önem vermesi gerektiğini söylemektedir, zira devlet kurulmuş ve artık oturmuş bir yapıdadır. Dolayısıyla hükümdarın görevi, adil bir vergi politikası izleyerek, toplanan vergileri muhafaza etme gibi kalem kullanması gereken işler olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle, devletin kurulması ve toplumsal yapının oluşmasıyla hükümdar kılıçtan kaleme geçecektir. Vergilere ilişkin fasılda;

“Bilinmelidir ki, devletlerin ve hanedanlıkların ilk zamanlarında vergi, tevziat itibariyle az, ama hasılat ve varidat itibariyle çok olur. Devletlerin ve hanedanlıkların son zamanlarında ise bilakis vergi, tevziat itibariyle çok, ama hasılat itibariyle az olur. Bunun sebebi, ilk zamanlarda devlet ya dini ananeler ve hükümler üzere yürür veya tagallübün ve asabiyetin anane ve kaideleri üzerine bulunur. Eğer dini ananeler üzerine ise, şer' an edası lazım gelen borçlar sadaka, haraç ve cizyeden ibaret olup, bunlar tevziat itibariyle azdır. Zira maldan alınan zekât miktarının az olduğu malumdur. Hububat ve hayvanlardan alınan zekât miktarı da öyledir. Cizye, haraç ve mali mahiyet-teki diğer bütün mükellefiyetler de böyledir. Bunlar, belli miktarları aşmayan mahdut vergilerdir” (Haldun, 2007a: 539)

şeklinde ifadeler yer almaktadır. Anlaşılacağı üzere, devletin başlangıcında halka yüklenen vergiler az, ancak toplanan yekûn çoktur. Vergilerin az olarak tespit edilmesi Haldun'un özellikle bahsettiği bir durumdur ve bu düşük vergilerin insanları daha istekli çalışmaya şevk ettiği bilinmektedir. Böyle bir durumun varlığında ise, üretim seviyesi yükselecek, ticaret gelişecek ve ülke refahı artacaktır. Haldun'un umran ilmini açıklarken kurguladığı döngüsel zaman⁹ olgusuy-

⁹ İbn Haldun'a göre, devletlerin de insanlar gibi belirli ömürleri vardır. Devletler de tıpkı insanlar gibi doğar, gelişir ve ölürler. İbn Haldun devletlerin yüz yirmi yılı geçemeyeceğini, hadari toplumun tekrardan bedevi topluma döneceğini varsaymıştır. Dolayısıyla devletler kurulma ve gelişme aşamasında uygarlıklarını devamlı ilerleterek, refah düzeyini zirveye çıkarmaktadır. Ancak, zirvede yer alan devlet, birtakım sosyolojik nedenlerden dolayı çözülmeye başlayarak kendini bitirme noktasına getirecektir. Gerileme aşaması, uygarlığın çöküşü, parçalanması ve çözülmesi şeklinde görülmektedir. Özetle, döngüsel zaman ya da diğer bir ifadeyle “tavırlar teorisi”, devletlerin beş temel evreden geçerek, tekrardan başlangıca yani bedevi yaşama döneceğini varsaymaktadır. Ayrıntılı bilgi için, Azarkan, A. E. (2003). İbn Haldun'un Devlet Görüşü (Yönetimler Döngüsü). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4. Erişim Adresi <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067895>.

la devletin çözülmeye başladığı dönemde, hükümdarın ve yönetici sınıfın lüks tüketime olan eğilimleri artacak ve mevcut vergilerin bu giderleri karşılamadığı görülecektir. Çözüm olarak başlangıçtaki vergi çeşitleri ve oranları artırılır. Ancak bu artışlar çok az miktarda kademe kademe yapıldığı için, halk bu artışların kim tarafından yapıldığının veya bu vergilerin kim tarafından konduğunun farkına varmaz. Diğer taraftan devamlı olarak artan vergiler zamanla hoşgörü ve kabul edilebilirlik sınırlarını aşar ve neticede halkın çalışma ve üretim isteği kaybolur. Zira ödedikleri vergiler ile kendi ellerinde kalan gelirleri karşılaştırdıklarında, çalışmalarının karşılığı olarak çok az bir menfaat elde ettikleri görülmektedir. Bu durum günümüzde “*Laffer Eğrisi*” olarak bilinmesine rağmen görüldüğü üzere İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde bu tespitleri A. Laffer’den yüzyıllar önce dile getirmiştir.

Son olarak İbn Haldun’un iktisadi yaşam içinde, devlete ne roller biçtiği ve ne ölçüde bu sisteme dâhil olduğu üzerinde durulacaktır. Haldun’un devleti ülkedeki en büyük pazar olarak gördüğü bilinmektedir (Duri, 1991: 98). Devlet, halkın isteklerine karşılık vererek, ülke içerisinde birtakım bayındırlık hizmetleri sunarak uygarlığı geliştirme niyetinde çalışmalar yürütmekte ve bu durum da toplumu ve dolayısıyla iktisadi hayatı doğrudan etkilemektedir (Haddad, 1977: 208-210). Devlet yönetiminin temel unsurları, özünde adalet dairesi adı verilen sekiz ilke ile oluşturulmuştur (Tabakoğlu, 2014: 191). Bunlar (Divitçioğlu, 2015: 104; Haldun, 1968: 94-95; Kınalızâde Ali, 2015: 532; Naima, I, 1967: 48-49; Tabakoğlu, 2014: 191);

- *Asker olmadan devlet olmaz.*
- *Mal olmadan asker olmaz.*
- *Malı üreten reayadır.*
- *Reayanın devlete bağlılığını adalet sağlar.*
- *Dünyada düzeni sağlayan da adalettir.*
- *Dünya bağının duvarı devlettir.*
- *Devlete nizam veren şeriattır.*
- *Şeriatın koruyucu da devlettir.*

Adalet kavramı, İslam dininde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle İslam devletlerinin temel yapı taşı ve düsturu adalet temsiliyeti olmuştur. Toplumun huzurlu ve adaletli bir yapı içinde yer alması devlet yöneticilerinin ilk amaçları arasında gösterilmiştir. Haldun’un ilk olarak sistematik hale getirdiği adalet dairesine Kâtip Çelebi de kendi risalesinde şöyle değinmektedir: “*İnsansız mülk, ordusuz halk, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmazsa halk olmaz*” (Kâtip Çelebi, 1928: 22).

Ezcümle, İbn Haldun, devlete özünde denetleme ve kriz zamanlarında müdahale etme rolü vermiştir. Ayrıca sosyal uyumun sağlanması hususunda, devletin iktisadi hayatta çok mühim görevleri vardır. İbn Haldun devleti, toplumu koruyan bir duvar olarak görmüştür. Bu niyetledir ki devlet ilk olarak adaleti ve emniyeti sağlamalıdır. Bununla beraber, devletin uygulaması gereken maliye politikaları ve ekonomiye müdahale alanları sonraki bölümün konusu olduğundan bu bölümde yer verilmemiştir.

2. İbn Haldun, Gazali ve İbn Teymiyye: Serbest Ekonomi Fikri

Devlet, yaptığı kamu harcamaları ve bünyesinde çalışan devlet görevlilerine verdiği maaşlar yoluyla, piyasadaki en büyük harcama makamı olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle devleti, iktisadi hayatın gelişmesinde ve sürdürülmesinde, teşvik edici bir unsur olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte, devleti yöneten kişilerin ekonomik sistemin içerisinde faaliyet göstermeleri halinde, haksız rekabet oluşacağından (Falay, 1978: 48) İbn Haldun, bu durumun ticareti ve dolayısıyla ekonomi olumsuz etkileyeceğini savunur.

Mukaddimenin üçüncü bölümünün kırkinci faslında “sultanın ticaretle meşgul olması tebaa için zararlıdır, vergi düzenin bozar” başlığında;

“(…) Tebaa (ticaret ve ziraat bakımından) birbirinin dengidir, sermaye itibariyle yekdiğerine yakın bir durumdadır. Birbirleriyle olan rekabetleri, ellerinde mevcut malın son noktasında veya ona yakın bir yerde nihayet bulur. Onlardan çok daha fazla mala sahip olan sultan bu hususta onlarla rekabete girdi mi, hemen hemen onlardan hiçbirini, ihtiyaçlarıyla ilgili hiçbir maksadına ulaşamaz. Bu durumda, insan ruhuna gam ve karamsarlık arız olur. Ayrıca sultan, satın almaya giriştiği malları, değerinden aza veya en ucuz bir fiyata elde edebilir. Çünkü mal satın alırken kimse ona karşı rekabete girişmez. O yüzden de, satıcıdan malı değerinden aşağı bir fiyatla alır” (Haldun, 2007a: 542) demektedir.

Hançerlioğlu (2008), iktisadi liberalizmi tarihte ilk savunan düşünürün İbn Haldun olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasında çok da haksız olmadığı görülmektedir. Nitekim Klasik İktisat yazınının önde gelen isimlerinin varsayımlarına bakıldığında, İbn Haldun’un değindiği konuların benzerlik gösterdiği rahatça görülmektedir. Örneğin, W. Petty (1623-1687) devletin sadece, adalet, savunma, tarımın ve ulaşımın kolaylaştırılmasında, ulusal ve uluslararası güvenliğin ve emniyetin sağlanmasında, işsizlikle mücadele ve nüfus artışı gibi konularda müdahale hakkının doğduğunu ileri sürmektedir (Alada, 2012: 15-120). Bir diğer Klasik İktisatçı, diğer bir deyişle Klasik İktisadın kurucusu olan Adam Smith (1723-1790) de devletin adalet, diploması ve güvenlik dışında bir fonksiyonun olmadığını savunmaktadır.

Devletin ekonomiye müdahalesinin karşısında duran Haldun, özellikle devletin bir tüccar gibi iktisadi faaliyetlerin içine girmesinin sosyoekonomik açıdan sorunlar doğuracağını ifade etmiştir (Arslan, 2014: 127). Aksi bir durumda tebaa birçok yönden zararlar karşılığında kalabilir. Tebaa içinde iktisadi faaliyetlerle uğraşan kişiler sermaye itibariyle birbirlerine denktirler ve birbirleriyle rekabet edebilecek seviyededirler. Ancak devletin iktisadi faaliyetlere girişmesi ile serbest rekabet ortamı bozulacaktır. Tüccar ve çiftçilerin ellerinde bulunan maldan çok daha fazla mala sahip olan devlet, satın almaya kalktığı malların fiyatlarını kendi istediği gibi belirleyerek, değerinin altında ya da en ucuz şekilde elde edebilir. Satıcıdan malı ucuz bir fiyata satın aldıktan sonra, fiyatların yükselmesini beklemeyerek, malları vakitlerinden önce ellerinden çıkarma imkânına erişecektir. Ancak ucuza aldıkları bu malları tüccar ve çiftçilere, satın aldıkları değerden daha yüksek bir değere satabilirler. Böyle bir durumda ellerindeki tüm nakit parayı söz konusu mallara yatıran tüccar ve çiftçilerin satın aldıkları mallar atıl bir konumda kalacaktır. Diğer bir deyişle arz ve talep oluşmadığından, fiyatlamayı yapılamayacak ve ekonomik sistem işleyemez hale gelecektir. Dolayısıyla devletin ekonomiye müdahalesi sonucu, mevcut iktisadi yapı bozularak, sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal bir infiale de yol açacağı su götürmez bir gerçektir.

İbn Haldun’un bazı konularda döneminde veya ondan önce yaşayan düşünürlerden etkilendiği bilinmektedir. Örneğin, daha önce bahsedilen ve umran ilminin bir sonucu olarak ortaya çıkan işbölümü kavramında Gazali (1058-1111)’den etkilendiğini görülmektedir. İnsanların hayatlarını idame ettirmek için duydukları temel ihtiyaçların çoğunun doğada işlenmemiş bir şekilde bulunduğu ve bunların tüketilebilmesi için özellikle emek ve işbölümünün olması gerektiğini savunan Gazali’ye göre işbölümü, ihtiyaç olarak toplumdan önce ancak fiilen gerçekleşme açısından toplumdan sonra ortaya çıkmıştır (Orman, 2014: 72). Bu vesileyle çalışmanın konu-

sunu oluşturan diğer bir düşünür olan Gazali'nin iktisadi hayata olan ilgisinin iki yönünün bulunduğu söylemek mümkündür. Bunlar; iktisatla bir yandan sadece ne ise o olarak ilgilenirken, diğer yandan bu alana bazı hukuki ve ahlaki standartlar getirmeye çalışmaktadır. Bu açıdan iktisadi hayata ilk yaklaşım tarzında esas amacı daha çok onun hakkında doğru bilgi sahibi olmak iken ikincisinde daha çok onu düzenlemek ister. Böyle olunca birinci yöntemi analitik, ikincisini ise normatif olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Dolayısıyla Gazali'nin normatif yaklaşımı aslında piyasa işleyişiyle uyum sağlayacak birtakım regülasyonlardan; bir diğer ifadeyle piyasa başarısızlığının olması durumunda harekete geçecek birtakım kamu müdahalelerinden oluşmaktadır (Orman, 2010: 361-364).

Gazali, piyasa mekanizmasını, talep ve arz güçleri ile fiyatların ve kazançların belirlenmesini yansıtan ve bununla birlikte, piyasa aktörlerinin karşılıklı çıkarlarını temsil eden, iş bölümü ve uzmanlaşmayı sağlayan bir yapı olarak görmektedir. Kamu kesimi ise bu mekanizmada ortaya çıkacak olası bir başarısızlıkta devreye girecektir. Örneğin ticaret yollarının güvenliğini devlet sağlarken piyasaların gelişmesine katkıda bulunmuş olacaktır. Bununla birlikte gazali, girişimci özgürlüğü kapsamında kar güdüsünün eksik veya bastırılması durumunda arz mekanizmasının eksik çalışacağını bu nedenle kamu müdahalesinin çok dikkatli bir şekilde yapılmasını, özellikle aşırı kar ortaya çıkması durumunda yapılmasını önermektedir. Gazali'nin böyle bir durumu, zorunlu kamu malların üretilmesinin bireysel ve toplumsal bir görev olduğuna olan inancını ileri sürmektedir. Devletin, ekonominin özel sektörleri bu açıdan yetersizse, yeterli miktarda talebin ortaya çıkmasını sağlamak için sorumluluk üstlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ekonominin dengeli bir şekilde çalışmasını sağlamak için, devletin, halkın refahı için müdahale etmesi gerekir; diğer bir deyişle devlet, özel sektörle birlikte yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır ve istekli olmalıdır. Bu açıdan piyasa mekanizmasında oluşacak bir dengesizliğin yıkıcı koşullar yaratma eğilimi, devlet tarafından engellenebilecektir (Ghazanfar ve Islahi, 1997: 17-25).

Bir diğer İslam düşünürü İbn Teymiyye'nin serbest piyasaya ilişkin görüşleri daha çok el-Hisbe adlı eserinde görülmektedir. Hisbe literatürü, devlet ya da kamu kesiminin sosyal ve iktisadi hayatı denetlemesine ve gerektiğinde müdahale etmesine ilişkin meseleleri ele almaktadır. Buradaki esas amaç ise genel ve ortak standartlar seti veya sisteminin kurulması veya korunması yoluyla sosyal ve iktisadi hayatta adaletsizliği önlemek ve hakları koruma altına almaktır. Bu amaca yönelik olarak, iktisadi ilişkiler ve işlemlerin hukuka ve yaygın teamüle ve kullanılan ölçü aletlerinin belirlenmiş standartlara uygunluğunun denetlenmesi, anlaşmazlıkların hukuk mahkemelerine intikalini gereksiz kılacak idari mekanizmaların geliştirilmesi ile fiyat ve kalite kontrolü gibi konular incelenmektedir (Orman, 2010: 287).

Bu açıdan İbn-i Teymiyye, el-Hisbe adlı eserinde bireyin iktisadi faaliyetleri ile devletin müdahalesi arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide kamu kesiminin yetkisi konularını ele almaktadır (Şahin, 2013: 617). Bu kapsamda Teymiyye, daha çok devletin fonksiyonları, devlet görevlilerinin doğru seçilmesi ve toplumsal uyumun sağlanması konularına değindiği ifade edilmektedir. Söz konusu otoritelerin önemi ve amacı ise (bu otorite ister devlet başkanlığı olsun, isterse emniyet, yargı, iktisadi veya belediye hizmetleriyle alakalı tali konularda olsun) iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak olarak görmek ve devlete aktif bir rol verilmesi gerektiğini öne sürmektedir (Şahin, 2013: 624).

Dolayısıyla İbn Teymiyye, devleti siyasi, idari, ekonomik açıdan bir bütün olarak gördüğü için bütün ekonomik ilişkilerin İslami prensiplere göre düzenlenmesini savunmuştur. Bu

açından İslam devletlerinde ekonomik ilişkilerini düzenleyen kurallar yani hisbe ve bu ilişkilerin denetlenmesini yapan görevliler diğer bir deyişle muhtesip, İbn Teymiyye'nin iktisat teorisinde merkezi bir yerde bulunmaktadır. Muhtesibin iktisadi hayattaki önemi ise, hileli ürünleri, ölçüleri, tartıları, fiyat kıranları, karaborsa yapanları kontrol ederek piyasada oluşacak arz-talep mekanizmasının bozulmasını engellemektir. Bu kapsamda İbn Teymiyye'ye göre iktisadi hayatta özellikle yasaklanması gereken fiiller;

- *Her türden faiz, malın güzel kısmını sergileyip hasarlı kısmını saklamak,*
- *Alıcı gibi davranarak açık arttırmada fiyat arttırmak,*
- *Pazardaki fiyatlardan habersiz köylülerden düşük fiyata mal toplayıp istifçilik yapmak,*
- *İhtiyacı olmayan malları toplayarak fiyatların yükselmesini beklemek (ihtikâr) ve bunları ihtiyacı olanlara satmamak* diye ifade edilmektedir (Sivrioğlu,2013: 99-100).

Bununla birlikte, İbn Teymiyye ve İbn Haldun'un iktisadi konularda daha açık ve analitik olarak üstün tartışmalara gittiğini söylemek doğru olacaktır. Örneğin, İbn Teymiyye, fiyatların belirlenmesinde talep ve arz ile piyasa güçlerinin farkında iken, üreticilerin haksız uygulamalarına yol açabilecek piyasa kusurlarının olanaklarını ortaya koymaktadır (Kahf, 2009: 11). Bu şartlar altında, ortak menfaatin geliştirilmesi için devlet müdahalesini önermektedir. İbn Haldun ise, vergileri artan üretim maliyeti kaynağı ve dolayısıyla daha yüksek fiyatlar olarak görmektedir. Ancak Gazali'nin, İbn Teymiyye ve İbn Haldun'dan önce yasadığı unutulmamalıdır. Bu nedenle, bu konudaki analizi biraz daha sınırlı olmaktadır. Gazali, bu gibi faaliyetlerin gönüllü olarak piyasa saikleri tarafından çözüleceğini öne sürerken, İbn Teymiyye, daha sonra böyle bir ihtimalin devlet müdahalesini gerektireceğini ve böylece çeşitli endüstrilerin geliştirilebileceğini, ürün ve hizmetlerin yeterli miktarlarda arz edileceğini ifade etmektedir (Ghazanfar ve İslahi, 1997: 46-47).

Bir başka açıdan, iktisadi hayata bakış açıları üç düşünürün inanç sistemleriyle doğrudan alakalı olmaktadır. Buna göre İbn Haldun'un çerçevesi İslam ekonomisinin alternatif sistemik doğasını ve politik ekonomisini kanıtlayarak disiplinler arası dinamik bir İslami sosyoekonomik sistem sunmaktayken; İbn Teymiyye sosyal ve ekonomik verimliliği üretecek piyasa mekanizması düzeninin hisbe kurumu ile sağlanacağını belirtmektedir. Bu yüzden piyasayı düzenleyecek ahlaki bir filtre önerilmektedir. Gazali ise, şeriatın amacı olarak ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilebileceğini ve bunun da bir motivasyon aracı olduğunu söylemektedir. Çünkü Gazali tarafından tanımlandığı gibi şeriatın amaçları, sosyal yönünü göstermeksizin açık bir şekilde birey yönlü amaçları göstermektedir (Asutay, 2007: 126-129).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmanın kapsamını, İslami iktisat fikir anlayışının ne olduğu veya ne olması gerektiği konusu oluşturmamakla birlikte; İbn Haldun'un fikir anlayışının ışığında erken dönem İslam topluluklarının teorik ekonomi anlayışını İbn Teymiyye ve Gazali kıyaslamasıyla ortaya konulması oluşturmaktadır. İslam dini, Arap yarımadasında özgür pazarın işlediği ve yoğun bir ticaretin yaşandığı bir dönemde yayılmaya başlamıştır. Dönemin şartlarına bakıldığında, coğrafyanın gerekliliğinden dolayı en yaygın meslek ticaret ve hayvancılık olarak görülmektedir. Hz. Muhammed'in ticaretle uğraşması ve serbest ticaretten yana olması, özünde bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Kuzey Afrika ve İspanya'da otoriter bir İslam devletinin olmadığı bir dönemde yaşayan İbn Haldun, ekonomi teorisini malların serbest dolaşımı üzerine, girişimci riskin önemine ve fiyatların arz ve talebin değişimlerine göre belirlenmesine dayandırmıştır. Bu kapsamda, küresel

ekonomide önemli bir yeri olan İslam ekonomilerinin merkezîyetçi ve müdahaleci politika tercihlerine bir ışık tutulması amaçlanmıştır. Dolayısıyla çalışma sonucunda birtakım genel öneriler ortaya çıkmıştır. Buna göre, İslam coğrafyası ekonomik refahı yükseltecek kurumları oluşturma yolunda önemli adımlar atmalı ve bu hedefe ulaşabilmek amacıyla, tarihsel sorunlarından biri olan “girişimci” faktörüne önem vermelidir. Yine benzer bir biçimde İslam ekonomilerinin tarihsel sorunlarından biri, merkezîyetçi devlet geleneği modelidir. Söz konusu gelenek, piyasa dinamiklerine ideal önemi vermemekte ve girişimci ruhunun gelişmemesine neden olmaktadır. Buna ek olarak, merkezîyetçi devletlerde sıklıkla görülen ihtiyari politikalar söz konusu olmakta ve kamu hizmetlerinin sunulmasında fayda-maliyet analizi; bir diğer ifadeyle X etkinsizliği sorunu ortaya çıkabilmektedir. Bu açıdan özellikle tek bir gelire bağlı olmadan ya da ihracata bağımlı olmadan gelir çeşitlendirmesi yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda değişen ve gelişen dünya ekonomi anlayışı ölçüsünde, piyasa dinamiklerine uygun kamu maliyesi politikaları geliştirmeli, kar elde etmeye, girişimcilığe ve piyasa dinamiklerine önem verecek kurumsal güncellemeler yapılmalıdır.

Çalışmada ifade edilen üç kutuplu fikir akımının ortak özellikleri de bu noktada önem kazanmaktadır. Buna göre devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği fikri, piyasanın başarısız olma durumlarında kabul edilmektedir. Son olarak günümüz İslam devletleri, merkezîyetçi yapıyla ilgili ekonomi anlayışını gözden geçirmeli ve kamu kaynaklarının tahsisinde etkinliği sağlamalıdır. Bununla birlikte, daha çok verimli ve kar getiren alanlara yönelmeli ve aynı zamanda gelir dağılımında adaleti sağlayıcı maliye politikalarına yönelmelidir. Özetle, piyasa sistemine karşı duran bir yerde değil, onu tamamlayan ve rekabetçi yönde regülasyon politikaları izleyen bir devlet modelini esas alınmalıdır.

KAYNAKLAR

- Alada, A. D. (2012). *İktisadın Kayıp Felsefesi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ambon, I. R. (2015). “Principles of Economic Ibn Taymiyyah (Moral Analysis)”. *Al-Ulum Journal*, 15(1), 185-200.
- Arslan, A. (2014). *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Asutay, M. (2007). “İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı” (Çev. F. Yardımcıoğlu ve S. Ülev). *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2-2(4) 119-137.
- Azarkan, A. E. (2003). “İbn Haldun’un Devlet Görüşü (Yönetimler Döngüsü)”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4. Erişim Adresi <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esoder/article/view/5000067895>.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Durak, N. & Tortuk, B. B. (2016). “İbn Haldun’un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(22), 349-367. Erişim Adresi http://www.asosjournal.com/Makaleler/1290795608_1018%20Bilgehan%20Beng%C3%BC%20TORTUK.pdf
- Duri, A. (1991). *İslam İktisat Tarihine Giriş* (Çev. S. Orman). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Dursun, T. ve Hassan, Ü. (2012). *İbn Haldun’da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Falay, N. (1978). *İbn Haldun'un İktisadi Düşünceleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Gazzali. (1972). *Dalaletten Hidayete* (Çev. A. S. Furat). İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Ghazanfar, S. M., & Islahi, A. A. (1997). *Economic Thought of al-Ghazali*. Jeddah: Scientific Publishing Centre King Abdulaziz University.
- Haddad, L. (1977). "A Fourteenth-Century Theory of Economic Growth and Development", *Kyklos International Review for Social Sciences*, 30, 195-213. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6435.1977.tb02006.x>
- Haldun, İ. (1968). *Mukaddime* (Çev. Z. K. Ugan). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Haldun, İ. (2004). *Mukaddime* (Çev. H. Kendir). Ankara: Yeni Şafak Yayınlar.
- Haldun, İ. (2007a). *Mukaddime I* (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İ. (2007b). *Mukaddime II* (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2008). *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun- Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hobbes, T. (2016). *Leviathan* (Çev. S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Islahi, A. A. (2005). *Contributions of Muslim Scholars to Economics Thought and Analysis (11-905 A.H. / 632-1500 A.D)*. Jeddah: King Abdulaziz University Press.
- Kahf, M. (1996). *Market and Prices*. Chapter 6 in Principles of Islamic Economics, Malaysia, Kuala Lumpur: International Islamic University of Malaysia (IIUM).
- Kâtip Çelebi. (1982). *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar* (Çev. A. Can). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kınalızâde, Ali. (2015). *Ahlâk-ı Alâ'i* (Çev. M. Koç). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kırbaçoğlu, M. H. (1986). "Mukaddime'ye Yazılan Giriş Bir İntihal Mi?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 399-414. Erişim Adresi <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9849.pdf>
- Köktaş, A. M. ve Gölçek, A. G. (2016). İbn-i Haldun ve Kamu Maliyesi. *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*. cilt: 4, ss. 53-58. Azerbaycan, Bakü.
- Lacoste, Y. (2012). *İbn Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu* (Çev. M. Sert). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Naima, Mustafa. (1965). *Naîmâ Tarihi*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Orman, S. (2010). *İktisat, Tarih ve Toplum*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Orman, S. (2014). *Gazali'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ray, J. (2012). *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rosenthal, F. (1969). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. New Jersey: Princeton University Press.

- Rousseau, J.J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (Çev. R. N. İleri). İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, J.J. (2016). *Toplum Sözleşmesi* (Çev. V. Günyol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Say, J. B. (1971). *A Treatise on Political Economy or The Production, Distribution and Consumption of Wealth*. New York: Augustus M. Kelley.
- Sivrioğlu, U. T. (2013). "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(20), 88-104.
- Şahin, H. (2013). "İbn Teymiyye'nin Siyaset Anlayışı", *International Journal of Social Science*, 6(3), 615-638.
- Tabakoğlu, A. (2014). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tannenbaum, D. (2012). *Inventors of Ideas: An Introduction to Western Political Philosophy*. Boston: Wadsworth Publishing.